

Qurban bayramının mənəvi vəhdət modeli kimi etnokulturoloji sistemdə yeri və funksiyası

Şakir ALBALIYEV,
AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent,

Məsələnin qoyuluşu: Qurban bayramının mənəvi vəhdət modeli kimi etnokulturoloji sistemdə yeri və funksiyasının araşdırılması pirocaqziyarətqahlarla bilavasitə bağlıdır. İlk baxışda bunlar bir-birindən uzaq görünür: Qurban bayramı İslam ənənəsinə uyğun olaraq İsmayıl peyğəmbərlə bağlıdır və hicri təqvimlə ilə ildə bir dəfə keçirilir, pirocaqlarla bağlı qurbanvermələr isə ilin istənilən günündə həyata keçirilir. Yəni bu qurbanvermələr tarixi və mənşəyi etibarilə bir-birindən uzaqdır. Ancaq Qurban bayramının etnokulturoloji sistemdəki yeri və funksiyasını ziyarət qurbanlarından kənar da götürüb şərh etmək mümkün deyildir. Çünki Qurban bayramı ilə ocaq qurbanları Azərbaycanlının ictimai şüur və psixologiyasında eyni müqəddəs dəyərlər əsasında bir-birinə qovuşmuşdur. Baxmayaraq ki, ziyarətqahlarda qurban kəsmənin kökündə əski mifik kultlar durur, ancaq insanlar bu qurbanı Allaha xatir kəsirlər. Yəni ziyarətqah qurbanlarında mifik düşüncə ilə dini düşüncə bir-birinə qovuşmuşdur. Elə buna görə də İslam qayda-qanunları ilə icra olunan İsmayıl qurbanvermə adətlərinə xalqın əski qurbanvermə ənənələri də qarışmışdır. İstər İsmayıl qurbanı, istərsə də ziyarətqah qurbanları ənənəvi düşüncə ilə yaşayan Azərbaycan insanının kollektiv yaddaş sisteminə vahid mənəvi sırası yaratmışdır. Çünki ənənəvi insan üçün İsmayıl qurbanı müqəddəs hadisə olduğu kimi, ziyarətqah qurbanları da eyni dərəcədə müqəddəs sayılır. O, hər iki qurbanı Allaha xatir kəsdiyi üçün bu qurbanlar onun düşüncəsində hələ öz yeri olmaq şərti ilə vahid sistem yaradır. Ənənəvi Azərbaycanlı istər İsmayıl qurbanını kəsəndə, istərsə də ziyarətqahlarda qurban kəsəndə öz arzusunu, məqsədini Allahdan diləyir. İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Qurban bayramının mənəvi vəhdət modeli kimi etnokulturoloji sistemdə yeri və funksiyasının araşdırılmasıdır.

Pirocaqtürbəziyarətqah qurbanlarının əsasında, qeyd olunduğu kimi, əski-ritual-mifoloji kultlar durur. Bu baxımdan Azərbaycanda ağac, su, daş kultları, o cümlədən əcdad, övliya kultları ilə bağlı ocaqlar var. Bu ocaqlar müxtəlif məqsədlərlə ziyarət edilir.

Nuridə Muxtarzadə Azərbaycanda ziyarətqahları aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

1. Hər hansı bir istək üçün gedilənlər;
2. Uşaq olması üçün gedilənlər;

3. Yaxşı işə və ya vəzifəyə düzəlmək üçün gedilənlər;
4. Qismət açmaq üçün gedilənlər;
5. Revmatizm;
6. Psixoloji xəstəliklər;
7. Danışma qüsuru üçün gedilənlər;
8. Yerimə problemi;
9. Xəstə heyvanlar;
10. Digər problemlərlə bağlı ocaqlara müraciət edənlər” [16, s. 22].

Göründüyü kimi, insanlar ocaqlara öz problemlərini həll etmək üçün gedirlər. Burada onların hamısı qurbanvermə mərasimini vahid model əsasında, yəni hamı eyni cür icra edirlər. Bu da bizə qurbanvermənin mənəvi vəhdət modeli kimi etnokulturoloji sistemdə yeri və funksiyasının aşağıdakı cəhətlərini üzə çıxarmağa imkan verir:

a) Qurbanvermənin məqsədi insanları vahid düşüncə modelində birləşdirir. Problemi olan ənənəvi şüura malik insanların düşüncəsində dərhal pirə gedib, öz problemini qurbanvermə yolu ilə həll etmək arzusu oyanır. Bu, şüurda yaranan ümumi davranış formudur.

b) Pirə gedən insan kimliyindən asılı olmayaraq eyni mərasimi hərəkətləri icra edirlər. Bu, o deməkdir ki, qurbanvermə insanları vahid davranışa kökləyən modeldir.

c) Ocaqda kəsilmiş qurban əti İslami qaydalara (yaxud həmin ocağın öz şərtlərinə) uyğun olaraq ehtiyacı olanlara paylanılır. Bu da öz növbəsində qurbanvermənin sosial vəhdət modeli olduğunu göstərir.

Nümunələrə nəzər salaq. Şəkiddə Güldəstə piri adlanan bir ziyarətqah var. Bu pir orta məktəbin həyətinə yaşı yüz əlli ildən artıq olan çinarın altında yerləşir. İnanca görə, ürəyində bir niyyəti, arzusu olanlar pirə gələrək nəzir qoyur, ağaca mismar çalır və ya müxtəlif parça qırıqları bağlayırlar [10, s. 414]. Yaxud Ermənistan adlanan faşist-terrorist dövlətin ərazisində qalmış Azərbaycan bölgəsi olan Zəngəzur mahalında Pir Palıd adlanan ağac piri var. Bu piri ziyarət edənlər ağacın koğuşunda, yaxud gövdəsindəki qabarıq düyünlərin üzərində çaraq yandırır, dilək diləyirlər. Yaşlı adamlar hər cümə axşamı bura ziyarətə gələr, qurbanlar kəsərmişlər [11, s. 70].

Göründüyü kimi, özlərini müsəlman sayan insanlar ağac pirlərinə gələr və burada ocaq sahibindən öz məqsədlərinin həyata keçməsinə diləyirlər. Bu cəhətdən, bütün ağac pirlərinin kökündə ağac kultu durur. Ağac kultu isə ağacla bağlı mifik düşüncələri özündə əks etdirir.

Mifik düşüncədə ağac insan kimi təsəvvür olunmuşdur. Əski inanclara görə, ağac həm də qadındır. Bu, ağacın əcdad kultu ilə bağlı olduğunu, daha dəqiqi, əcdad funksiyasını yerinə yetirdiyini göstərir. Mahmud Allahmanlı yazır: “Qadının ağacla əlaqəsi, ağaca tapınma problemi bizi dünya ağacı eyniyyətində dayanmağa və sonrakı dövrlərdə də, hətta islamın güclü ideoloji cərəyan olduğu şəraitdə belə bir mövcudluğun varlığını və ondan istifadə edildiyini deməyə əsas verir. Oğuzun ikinci arvadından olan övladları da öz mövcudluğu ilə ağacla bağlıdır. Göy, Dağ, Dəniz adı ilə fəaliyyətə başlayan bu qardaşların mövcudluğunda ağac dayanır. Hansı ki, Basatın ana mövcudluğunda da Qaba ağac dayanır” [1, s. 68].

Tədqiqatlar göstərir ki, ağacın kultu, ağacın mifdəki funksiyası “dünya ağacı” obrazı ilə bağlıdır. V.N.Toporov yazır: “Sünyanın universal konsepsiyasını təcəssüm etdirən vahid bitki obrazı olaraq dünya ağacı çıxış edir” [27, s. 368]. “Mifopoetik şüur üçün xarakterik olan

“dünya ağacı” (arbor mundi, “kosmik ağac”) praktik olaraq hər yerdə ya təmiz formada, ya da variantlarda “həyat ağacı”, “məhsuldarlıq ağacı”, “mərkəz ağacı”, “qalxma ağacı”, “göy ağacı”, “şaman ağacı”, “mistik ağac”, “idrak ağacı” və s., daha nadir variantlarda “ölüm ağacı”, “şər ağacı”, “yeraltı səltənət (aşağı dünya) ağacı”, “enmə ağacı” kimi rast gəlinmişdir” [26, s. 398].

Ağacın dünyanın obrazı olması haqqında A.Hacılı yazır: “Dünya ağacı əsətiri məkanın, kainatın üçlü bölgüsündən ibarət olan “şaqli” kosmik modelin və dörd, beş, səkkiz, doqquz hissəli “üfüqi” məkani modellərin əsasında durur” [15, s. 55].

Göründüyü kimi, ağaca pirocaqlarda sitayiş edilməsi təsadüfi deyildir. Ağac mifologiyada göyü, yeri və yerin altını birləşdirən varlıqdır. Şamanlar qamlama prosesində göyə dünya ağacının gövdəsi ilə qalxırlar. Onların davullarının (nağaların) üstündəki ağac şəkli göyə qaxdıqları dünya ağacının rəsmidir.

Türk mifoloji mətnlərində dünya ağacı ilə bağlı maraqlı bilgiler var. Ağayar Şükürov yazır: “Dünyanın tən ortasında əzəldən yaranmış Göy Təpə ucaldır. Göy Təpənin zirvəsində isə Bay Dirək boy atır. Bu Bay Dirəyin dörd budağı göy qübbəsinin bütün qatlarını yarıb keçir. Göyün qatlarını Bay Dirəyin budaqları saxlayır. Bay Dirəyin kökü Yerin bütün qatlarından keçib dərin sulara qədər işləyir” [18, s. 149].

Göründüyü kimi, Bay Dirək öz qolbudağı ilə dünyanı bütövlükdə əhatə edir. Yakutların dünya ağacı isə yeri, göyü və yeraltını birləşdirir. B.F.Yakovlev yazır: “Onun zirvəsi səma tanrılarının atını bağlamaq üçün yarayır, kökləri isə aşağı dünyaya qədər uzanır. Lakin cəhənnəmdə yanan tonqalların tüstüsü hesabına geriye doğru öyilir və yer ilə həsi Aa-an-Darxan-Xosonun dolu qabını asmaq üçün dirək rolunu oynayır” [28, s. 162].

Ağac həm də valideyn rolunu oynayır. M.Saqalayevin verdiyi mifoloji bildidə ağacın qam-şamanların valideyni olduğu bilinir: “Aal Luuk Mas adlı sakral ağac, öz hündürülüyündən Ulu Toyonun göy üzündəki üst qatlarına qədər böyümüş və doqquz oyuğunda qamları böyüdüb yetişdirmişdir” [24, s. 104].

Ağac Murat Urazın verdiyi mifoloji bildidə valideyn rolunda çıxış edir “Qarakurom dağlarından çıxan Tuğla və Selenqa çaylarının birləşdiyi Kumlanqu adlı bir yerdə iki ağac bitmişdi. Bunlardan biri fıstıq, digəri qayınağacı imiş. Ağaclar dağ boyda olub, musiqiyə bənzər səslər çıxarırdılar. Onların üzərinə hər gecə süa enirdi. Bir gün ağacdən qarpı açıldı. İçəridə çadıra bənzəyən beş ev gördü. Onların hər birinin içində bir uşaq vardı” [20, s. 96]. Türk mifologiyasında ağac hər iki valideyn (ata və ana) rolunda çıxış edir. V.V.Radlovun “Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri” əsərində verilmiş bir xakas əfsanəsində iki müqəddəs ağcaqayından bəhs olunur. Onların bir qadın, o irisi kişidir [23, s. 565].

Düşünürük ki, ağac pirlərində qurban kəsilməsinin əsasında ağacın elə canlı insan kimi təsəvvür olunması, valideyn olması haqqında inanc durur. Burada əsas olan əcdad kultudur. Təkcə türklərdə deyil, bütün dünya xalqlarının mifik görüşlərində o biri dünyada yaşayan valideynəcdad diri insan kimi təsəvvür olunmuşdur. Ən başlıcası belə hesab edilirdi ki, bu dünyada yaşayan insanın uğur və uğursuzluqlarının əsasında əcdadın həmin incandan razı olub, olmaması durur. Əcdadları razı salmaq üçün onlara

qurban kəsilməli idi. Bu halda əcdad qurban kəsən “övladından” razı qalır və ona o biri dünyadan uğur göndərirdi. Ağac pirlərinin də əsasında bu inanc durur. Ağac pirlərində kəsilən qurban, mifik düşüncəyə görə, ağacda yaşayan əcdad ruhuna görə kəsilir. Məsələn, A.M.Saqalayev yazır: “Hunlar ağaca at qurbanı kəsir, kəlləsini və dərisini də budaqlarına asırdılar” [25, s. 87].

V.A.Qordlevski faktlar əsasında təsdiq edir ki, türk mifoloji ənənələrinin daşıyıcısı olan Azərbaycanlılar da ağaca qurban kəsmişlər [21, s. 245].

Qeyd edək ki, ağacın insan, valideyn kimi təsəvvür olunması, onda əcdad ruhunun yaşaması unversal inandır. L.Levi-Brül yazır: “Kalabara zənciləri düşüncülər ki, insan xəstələnsə, bu, meşə ruhunun onlara qəzəblənməsinin əlamətidir. Ona görə də meşə ruhuna qurban kəsmək vacibdir” [22, s. 72].

Azərbaycanda mifik su kultu ilə bağlı çoxlu ocaqpirilər mövcuddur. Məsələn, Azərbaycanın Rusiya Federasiyası ərazisində qalmış Dərbənd bölgəsinin Zirdən kəndində olan Şax-şax bulağının yuxarı tərəfində bir qızdırma bulağı var. Navalçadan nazik su gəlir, hovuz şəffaf su ilə dolurdu. Rəvayətə görə, bir nəfər qızdırmadan yanır və sərilmək üçün atılıb həmin hovuz girir. Axırncı titrəməni tutub çıxır və evə gəlir. Evdə qızdırması tamam düşür. Bundan sonra xalq ora axışır. Qızdırmalı insanlar gəlir və yaxşı olurlar. Ona görə bulağın adını Qızdırma bulağı qoyurlar [9, s. 73].

Su türk inanclar sisteminə geniş yer tutur. Azərbaycanın bir çox bölgələrində qeyd olunan “Çömçə xatun” mərasimi suyun kimi insan şəklinə təsəvvür olunmasını göstərir. İraq türkmənlərində “Çömçə xatun” “Çəmçələ qız” adlanır. Bu mərasim quraqlıq vaxtı icra olunur. Bu mərasimdə bütün məmləkət iştirak edir. Əhali üç gün oruc tutur. Camaat bir yerə yığılır və qurbanlar kəsir. “Böyük qazanlar qurub, yağmur aşu yapardılar. Dua mərasimi başladılar. Sonra oruclarını “yağmur aşu” ilə iftar edərdilər. Hər kəs yüz xırda daş götürüb, arxa atar və axşama yaxın evə dönərdi” [2, s. 76-77].

Burada üç nöqtə diqqəti cəlb edir: Birincisi, su qız şəklinə təsəvvür olunur;

İkincisi, onun şərfinə qurban kəsilir; Üçüncüsü, qurban Çəmçələ qıza ona görə verilir ki, o yağış yağdırsın.

Göründüyü kimi, burada bütün qurbanvermələr üçün xarakterik olan “paya-pay” prinsipi əsasdır. Qızdırmaistmə ilə əlaqəli bulaqpirilərdə insanlar müxtəlif formada qurbanlar verirlər ki, şəfa tapa bilsinlər.

Qurbanvermənin mahiyyətini etnokulturoloji baxımdan yenidən yaradılış təşkil edir: insan qurban verərək, xəstə bədəndən qurtulub, sağlam bədən əldə edir. Bunun əsasında su stixiyasının kosmoqonik yaradıcı xassəsi durur. Məsələn, “Göyçək Fatma” nağılında ögey anası tərəfindən incidilən, cürbəcür çirkin oyunlara məruz qalan Fatmanın xeyrixahlığı, səmimiyyəti onun meşədə rast gəldiyi qarı tərəfindən mükafatlandırılır. Qarı ona deyir: “Burdan gedəndə qabığına üç bulax çıxacaq, birinin suyu dümağ, süd kimi, o birininki qapqara şəvə kimi, birinin də suyu qıpqırmızı lalə kimi. Ağ suda soyunub çimərsən, qara sudan da saçına, qaşına, kirpiyinə çəkərsən, qırmızı sudan da yanaxlarına, dodaqlarına çəkərsən. Sonra gedib qara inəyin bir buynuzunna yağ, birinnən də bal əməcəksən” [13, s. 18].

(Davamı var)